

विभिन्न संवत्हरूमध्ये लक्ष्मण संवत् र तिनको सम्बन्ध

-शङ्करमान राजवंशो

एक सूर्योदयबाट अर्को सूर्योदयसम्मको काललाई एक दिन भन्दछन् । प्रत्येक दिनमा एक एक ग्रहको पालो गरी ७ ग्रहको पालो क्रमैले आइत, सोम, मंगल, बुध, बृहस्पति, शुक्र, शनि, हुन्छन् । यी ग्रहको पालोलाई बार भन्दछन् । ७ ग्रहको ७ बारलाई एक हप्ता भन्दछन् । यस्तै चन्द्रमाको कला प्रतिदिन बढ्दै गएर १५ दिनमा पूरा भई पूर्णिमा हुन्छ । फेरि क्रमैले प्रतिदिन चन्द्रमाको कला घट्दै गएर १५ दिनमा समाप्त भई श्रौंसी हुन्छ । यसरी चन्द्रमाको कला बढ्दै गएर पूर्णिमासम्मको काललाई शुक्लपक्ष र चन्द्रमाको कला घट्दै गएर श्रौंसीसम्मको काललाई कृष्णपक्ष भन्दछन् । यी २ पक्षको काललाई एक महीना भन्दछन् । यसै गरी सूर्य ६ महीनासम्म उत्तरतिर सडै जाने काललाई उत्तरायण भन्दछन् । त्यसपछि सूर्य ६ महीनासम्म दक्षिणतिर सडै जाने काललाई दक्षिणायन भन्दछन् । उत्तरायण र दक्षिणायन गरी २ अयन पूरा हुँदा १२ महीना वित्छन् । त्यसलाई १ वर्ष भन्दछन् । यो वर्षको गणनालाई संवत्बाट व्यवहार गर्दछन् । विभिन्न संवत्को आरम्भ विभिन्न स्थानबाट भएका छन् । जस्तै विक्रम संवत्को आरम्भ हामीकहाँ वैशाख १ गतेबाट लिने गरेको छ । त्यस्तै शक संवत्को आरम्भ चैत्रशुक्ल प्रतिपदाबाट लिने गरेको छ भने नेपाल संवत्को आरम्भ कार्तिक शुक्ल प्रतिपदाबाट लिने गरेको छ ।

यी कुरा हाम्रो नेपाली पालोबाट थाहा हुन्छ ।

यस्तै विभिन्न संवत्को प्रचलन पनि विभिन्न किसिमले भएका छन् । कुनै संवत् महापुरुषको नामबाट चलेका छन् । जस्तै ब्रुद्ध संवत्, इसवी संवत् महापुरुषको नामबाट चलेका हुन् । कुनै संवत् महत्त्वपूर्ण घटनाबाट चलेका छन् । जस्तै कलिगत संवत् महाभारत युद्धपछि श्रीकृष्णको स्वर्गारोहण हुँदा चलेको हो । कुनै संवत् राज्यपरिवर्तनबाट चलेका छन् । जस्तै विक्रम संवत्, शक संवत्, नेपाल संवत् यी संवत् राज्य परिवर्तनबाट चलेका हुन् । संवत्हरूमा सबभन्दा प्राचीन संवत् कलिगत संवत् हो । यो संवत् प्रवृत्तिको बारेमा भागवत तथा विष्णुपुराणमा यसरी वर्णन गरेको छ । जस्तै-

यदैव भगवद्विष्णोरज्ञोवातो दिवद्विज ।

वसुदेवकुलोद्भूतस्तदैव कलिरागतः ॥

(विष्णुपुराण ४।२।१५)

[जब वसुदेवको कुलमा उत्पन्न भएका विष्णुका अंश श्रीकृष्णजी स्वर्गारोहण हुनुभएथ्यो त्यसै वेलादेखि कलियुगको आरम्भ भयो ।]

यही कुरो भागवतमा यसरी वर्णन गरेको छ । जस्तै-

विष्णुभंगवतो भानुःकृष्णाख्योऽसौ दिवंगतः ।
तदा विशत्कलिर्लोकं पापे यद्रमते जनः ॥

(भागवत १२।२।२९)

[देवताका सूर्य भएका भगवान् श्रीकृष्णजी स्वर्गारोहण हुनुभएपछि मानिस पापमा रमाउन लागे । त्यसै बेलादेखि लोकमा कलि पस्यो ।]

कलियुग आरम्भ हुनुभन्दा पहिले द्वापरयुग थियो भन्ने कुरा श्रीकृष्णजीका पालामा लागेको सूर्यगृहणलाई श्रीगणेश दैवज्ञले गणना गरी दिएको मणनामा यसरी भनिएको छ । जस्तै—

द्वापर युग ८६३९९२ वर्ष बितेपछि कलियुग लभनुभन्दा ८ वर्ष पहिले विक्रम संवत् पूर्व ३०५२ या तारण संवत्सरमा फाल्गुन कृष्ण औंसी शुक्रवारमा १० घडी दिन चढ्दा सूर्यगृहण लागेको थियो ।
(सिद्धान्त शिरोमणिको टीका)

महाभारत युद्ध भएको समय दक्षिण चालुक्य वंशीराजा पुलकेशी दोस्राका पालाको एहोलको षहाड खण्डमा रहेको अभिलेखबाट थाहा हुन्छ । त्यसमा महाभारत युद्धदेखि ३७५३ वर्ष तथा शक संवत् ५५६ बितेपछि यो मन्दिर बनाइयो भनी लेखेको छ । यसबाट ३७५३-५५६ = ३१९७ शकपूर्व महाभारत युद्ध भएको रहेछ भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

महाभारत युद्धपछि युधिष्ठिरले राज्य गरेका थिए । त्यसैले उक्त कलिगत संवत्लाई युधिष्ठिर संवत् पनि भन्दछन् । त्यो कुरो रत्नदीप नामक ज्योतिष पुस्तकको टीकामा यसरी वर्णन गरिएको छ—

कुरुवंशोद्भवो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
वेदवेदाभ्ररामाब्दं ३०४४ स्वशकं चालयिष्यति ॥
जातेऽधर्मो पुनरा राजा विक्रमाको भविष्यति ।
पञ्चत्रिचन्द्रवर्षाणि १३५ स्वं शकं चालयिष्यति ॥
शालिवाहो नृपोनाम शङ्कराराधनेरतः ।

(रत्नदीप टीका)

[कुरुवंशमा पैदा भएका कुन्तीका छोरा राजा युधिष्ठिरको संवत् ३०४४ वर्षसम्म चल्नेछ । त्यसपछि

अधर्म भएमा राजा विक्रम हुने छन् । १३५ वर्षसम्म उनको संवत् चल्नेछ । त्यसपछि महादेवको आराधना गर्ने शालिवाह नामक राजा हुनेछन् ।]

भास्वती नामको ज्योतिषग्रन्थमा कलिगत संवत्बाट विक्रम संवत् ल्याउने र विक्रम संवत्बाट शक संवत् ल्याउने रीत यसरी दिइएको छ—

कृतयुगाम्बर वह्निभिरुज्जितो
गतकलिःकिल विक्रमवत्सरः ।
शरहुताशनचन्द्रवियोजितो ।
भवतिशाकइहस्थितिमण्डले ।

(भास्वती)

[कलिगत संवत्मा ३०४४ घटाएपछि विक्रम संवत् हुन्छ । विक्रम संवत्मा १३५ घटाएपछि शक संवत् हुन्छ ।]

यसै गरी सुमतिवन्त नामक ज्योतिषग्रन्थमा नेपाल संवत्बाट शक संवत् ल्याउने रीत यसरी दिइएको छ—

नेपालसम्बत्सर कर्मभूमौस्थाप्य नयनाभ्रनागा
८०२ संयोज्यं शककालम्भवति ।

[नेपाल संवत्मा ८०२ जोड्नु शक संवत् हुन्छ ।]

यी ४ थरी संवत्को उल्लेख पाटन सुन्धाराको धर्ममल्लका पालाको शिलाभिलेखमा गरिएको छ । ती संवत् क्रमशः यसरी दिइएको छ—

कलिगत संवत् ४५०५ विक्रम संवत् १४६१ शक संवत् १३२६ नेपाल संवत् ५२४ ।

यसबाट पनि ती संवत्हरूको संबन्ध तथा अन्तर कति कति रहेछ भन्ने कुरा थाहा हुन्छ । जस्तै—

कलिगत संवत् र विक्रम संवत्को अन्तर
= ४५०५ - १४६१ = ३०४४

कलिगत संवत् र शक संवत्को अन्तर
= ४५०५ - १३२६ = ३१७९

कलिगत संवत् र नेपाल संवत्को अन्तर
= ४५०५ - ५२४ = ३९८१

विक्रम संवत् र शक संवत्को अन्तर
= १४६१ - १३२६ = १३५

विक्रम संवत् र नेपाल संवत्को अन्तर
= १४६१ - ५२४ = ९३७

शक संवत् र नेपाल संवत्को अन्तर
= १३२६ - ५२४ = ८०२

महात्मा बुद्धको निर्वाण भएपछि उनको नामबाट चलेको संवत्लाई बुद्ध संवत् भन्दछन् । यी संवत्का बारेमा विभिन्न विद्वान्हरूको विभिन्न मत छ । सिलोनमा बुद्ध संवत् इ. पू. ५४४ मा आरम्भ भएको भनी मानेको छ त केन्टनमा इ. पू. ४८९ मा आरम्भ भएको भनी मानेको छ । विन्सेन्टस्मिथले चाहिँ इ. पू. ४७८ मा आरम्भ भएको भनी मानेको छ । हाम्रो हेवज्जप्रकाश नामक प्राचीन हस्तलिखित ग्रन्थमा पनि बुद्ध निर्वाण भएको कुरा उल्लेख भएको पाइएको छ सो यस प्रकार छ—

भगवति शाक्यसिंहपरिनिर्वृतिशत १८०० वर्ष
११ मास ४ दिवस ५ शकान्ना (शकाब्दा)
११९४ भाद्र (दि) ने १४ लिखितमिदं ।

[श्री हेमराज शाक्य र श्री तुलसीराम वैद्यद्वारा संपादित मिडिएभल नेपाल, २२ पृष्ठ]

[भगवान् शाक्यसिंह परिनिर्वाण भएको १८११ वर्ष ४ महीना ५ दिन जाँदा शाके ११९४ भाद्र महीना १४ गतेका दिन 'हेवज्जप्रकाश' लेखियो ।]

यसबाट १८११ - ११९४ = ६१७ शकपूर्व अर्थात् इ. पू. ५३९ मा बुद्ध निर्वाण भएको भन्ने थाहा हुन्छ । यसरी सिलोनमा मानिआएको बुद्ध संवत् र यो हेवज्जप्रकाश नामक पुस्तकबाट थाहा भएको बुद्ध संवत्मा ५ वर्ष फरक भएको छ ।

इसामसीहको नामबाट चलेको संवत्चाहिँ इसवी संवत् हो । सो इसवी संवत्बाट विक्रम संवत् ल्याउने रीत पञ्चाङ्गविज्ञान नामक ज्योतिष पुस्तकमा यसरी दिइएको छ—

इस्वीयसनाब्देषु क्षेप्यसप्तशरस्तथा ।
सम्बत्सरपरिज्ञानं सुखेनैव पुजायते ॥

(पञ्चाङ्ग विज्ञान)

[इसवी संवत्मा ५७ जोड्नु सजिलैसित विक्रम संवत् आउँछ ।]

तब विक्रम संवत् = इसवी सं. + ५७

इसवी संवत् = वि. सं. - ५७

यसबाट इसवी संवत्मा ५७ जोडे विक्रम संवत् हुने र विक्रम संवत्मा ५७ घटाए इसवी संवत् हुन्छ भन्ने थाहा भयो । यसैबाट इसवी संवत् र शक संवत्को संबन्ध यसरी जान्न सकिन्छ ।

विक्रम संवत् = शक सं. + १३५

इसवी संवत् = (शक सं. + १३५) - ५७

इसवी संवत् = शक सं. + ७८

यसबाट शक संवत्मा ७८ जोडे इसवी संवत् हुन्छ भन्ने थाहा भयो । यसै गरी नेपाल संवत् र इसवी संवत्को संबन्ध पनि जान्न सकिन्छ ।

इसवी संवत् = वि. सं. - ५७

= (ने. सं. + ९३७) - ५७

= ने. सं. + ८८०

यसबाट नेपाल संवत्मा ८८० जोडे इसवी संवत् हुन्छ भन्ने थाहा भयो । यो इसवी संवत् जनवरी १ तारीखमा फिर्दछ । जनवरी १ तारीख हाम्रो पौष १६, १७ गतेतिर पर्दछ । नेपाल संवत्चाहिँ त्यो भन्दा अगाडि नै कार्तिक शुक्ल प्रतिपदामा फिर्ने हुँदा कार्तिक शुक्ल प्रतिपदादेखि पौष १६, १७ गते भित्रको मिति भएमा नेपाल संवत्मा ८७९ जोडे इसवी संवत् हुने भयो ।

हाम्रो प्राचीन हस्तलिखित ग्रन्थहरूमा लक्ष्मण संवत्को पनि उल्लेख पाइएको छ । त्यो लक्ष्मण संवत् राजा लक्ष्मणसेनको नामबाट चलेको हो । यो लक्ष्मण संवत्बारेमा पनि विभिन्न विद्वान्हरूको विभिन्न मत छ । एक थरी विद्वान्को मतमा यो लक्ष्मण संवत् लक्ष्मणसेनको मृत्यु वर्ष वि. सं. १२६१ बाट चलेको मान्दछ । अर्को थरी विद्वान्को मतमा यो संवत् लक्ष्मणसेनको जन्म वर्ष वि. सं. ११८० बाट चलेको मान्दछ । त्यस्तै अर्को थरी विद्वान्को मतमा लक्ष्मणसेनको

राज्यच्युत भएको वर्ष वि. सं. १२५६-५७ बाट चलेको मान्दछ ।

अहिले प्राचीन हस्तलिखित प्रज्ञापारमिता ग्रन्थको पुष्पिकामा लक्ष्मण संवत् ६७ मार्गवदि ५ रविवार भनी उल्लेख भएको पाइएको छ । यो मिति श्रीज्ञानमणि नेपालले गणनाको लागि दिनुभएको हो । यहाँ मितिमा वारको उल्लेख भएको हुनाले गणना गरी हुन आधार भयो । तब सर्वप्रथम मृत्यु वर्ष वि. सं. १२६१ लाई लिई लक्ष्मण संवत् ६७ मार्गवदि ५ रविवारको गणना गर्दा अमान्तमानबाट सोमवार आयो । पूर्णान्तमानबाट गन्दाचाहि शनिवार आयो र मिलेन ।

अब जन्म वर्ष वि. सं. ११८० लाई लिई लक्ष्मण संवत् ६७ मार्गवदि ५ रविवारको गणना गर्दा अमान्तमानबाट गन्दा सोमवार आयो, पूर्णान्तमानबाट गन्दाचाहि शनिवार आयो र मिलेन ।

अब राज्यच्युत वर्ष वि. सं. १२५६ लाई लिई लक्ष्मण संवत् ६७ मार्गवदि ५ रविवारको गणना गर्दा अमान्तमानबाट विहीवार आयो, पूर्णान्तमानबाट गन्दा बुधवार आयो र मिलेन । अथवा राज्यच्युत वर्ष १२५७ लाई लिई लक्ष्मण संवत् ६७ मार्गवदि ५ रविवारको गणना गर्दा अमान्तमानबाट शुक्रवार आयो, पूर्णान्तमानबाट गन्दा बुधवार आयो र मिलेन ।

फेरि अर्को हस्तलिखित ग्रन्थको पुष्पिकामा पनि लक्ष्मण संवत्को उल्लेख पाइएको छ । त्यो हो हरप्रसाद सूची प्रथम भागको २५ पृष्ठमा प्रकाशित वीरपुस्तकालय प्रथम लगत नं. ८६७ को मैथिलीक्षरको महाभारत भन्ने पुस्तकको पुष्पिका । त्यसमा यसरी उल्लेख भएको छ—

ल. सं. ४१२ कार्तिक शुक्ल षष्ठीयां गुरौ दिने कृष्णपल्ली ग्रामे परमभागवत मर्यादासिन्धु ठकुर श्रीमखाय (?) महाजयानाजाज्ञया ... लिखितमिदं मोक्षधर्म पुस्तक मिति । संवत् ७६७ पौष शुक्ल द्वितीय

पञ्चम्यां तिथौ ए दिने महाराजाधिराज श्री श्री जय प्रतापमल्ल देवेन राजधर्ममोक्षधर्म पारायण..... कृतः । पञ्चदशदिनाभ्यन्तरे सम्पूर्णं कृतः ।

[लक्ष्मण संवत् ४१२ कार्तिक शुक्ल षष्ठी तिथि बृहस्पतिवारको दिन कृष्णापल्ली नामक गाउँमा परम भागवत मर्यादा सिन्धु ठाकुर श्रीमख महाशयको आज्ञाले यो मोक्षधर्म पुस्तक लेखियो । ने. सं. ७६७ द्वितीय पौष शुक्ल पञ्चमी तिथिको दिनमा महाराजाधिराज श्री श्री जयप्रतापमल्ल देवले राजधर्म-मोक्षधर्म पुस्तक पारायण अर्थात् रजु गरियो । १५ दिनवाद रजु पूरा गरियो ।]

यहाँ लक्ष्मण संवत् र नेपाल संवत् उल्लेख भएको छ । नेपाल संवत् ७६७ पौष शुक्ल पञ्चमीमा राजा प्रतापमल्लले उक्त राजधर्म मोक्षधर्म पुस्तक रजु गरी १५ दिनमा रजु पूरा गरे भनी लेखेको स्पष्ट छ । यसरी रजु गर्नलाई नै १५ दिन लागेको पुस्तक लक्ष्मण संवत् ४१२ ने. सं. ७६७ कार्तिक शुक्ल षष्ठीमा लेखेको भन्नु संभव हुँदैन । तब लक्ष्मण संवत् ४१२ ने. सं. ७६६ कार्तिक शुक्ल षष्ठीमा लेखेको हुनुपर्छ भन्ने अनुमान हुन्छ । त्यस अनुमान अनुसार लक्ष्मण संवत् ४१२ ने. सं. ७६६ कार्तिक शुक्ल षष्ठी बृहस्पतिवारको गणना गरी हेर्दा उक्त दिन बृहस्पतिवार मिल्न आयो । सो गणना यस प्रकार छ—

ल. सं. ४१२ ने. सं. ७६६ वि. सं. १७०२ शक सं. १५६७ कार्तिक शुक्लपक्ष

तिथि वार घडी पला कार्तिक मन्दस्यष्ट सूर्य
६ बृहस्पति १ ५७ १६ गते ६।१४।१७

यसबाट लक्ष्मण संवत् र शक संवत्को अन्तर १५६७-४१२=११५५ भन्ने देखियो । तदनुसार उपर्युक्त अधिल्लो पुष्पिकामा उल्लेख भएको लक्ष्मण संवत् ६७ मार्गवदि ५ रविवारको गणना गरी हेर्दा पूर्णान्तमानबाट बुधवार आयो । अमान्तबाट चाहि शुक्रवार आयो र मिलेन । लक्ष्मण संवत् र शक संवत्को अन्तर ११५४ मानी गणना गरी हेर्दाचाहि मिल्न आयो । सो गणना

यस प्रकार छ—

ल. सं. ६७ ने. सं. ४२० वि. सं. १३५६ शक
१२२१ मार्ग कृष्ण पक्ष
तिथि वार घडी पला पौष मन्दस्यष्ट सूर्य
५ आइत २८ ६ १७ गते दा १६।४५

यसबाट के थाहा भयो भने लक्ष्मण संवत्
मार्गशिरादि रहेछ भन्ने थाहा भयो । किनभने
लक्ष्मण संवत् मार्गमा फिरिसक्ने हुनाले लक्ष्मण संवत्
र शक संवत्को अन्तर यहाँ ११५५ नभई ११५४
भएको हो भन्ने सिद्ध हुन आयो । मार्ग शुक्ल
प्रतिपदादेखि चैत्रशुक्ल प्रतिपदाभित्रको मिति भएमा
लक्ष्मण संवत् र शक संवत्को अन्तर ११५४ हुन्छ अन्यत्रको
मिति भएमा लक्ष्मण संवत् र शक संवत्को अन्तर ११५५
हुन्छ ।

यस्तै विक्रम संवत् र लक्ष्मण संवत्को अन्तर
मार्गशुक्ल प्रतिपदादेखि वैशाख संक्रान्ति नआएसम्म
१२८९ हुन्छ । त्यसपछिको मिति भएमा विक्रम संवत्
र लक्ष्मण संवत्को अन्तर १२९० हुन्छ ।

नेपाल संवत् र लक्ष्मण संवत्को अन्तर

कार्तिकशुक्ल प्रतिपदादेखि मार्गशुक्ल प्रतिपदाभित्रको
भए ३५४ हुन्छ । अन्यत्र लक्ष्मण संवत् र नेपाल
संवत्को अन्तर ३५३ हुन्छ । कारण लक्ष्मण संवत्
फिर्नुभन्दा पहिले नेपाल संवत् फिरिसक्ने हुनाले हो ।
यो कुरो माथिको गणनामा दिइएको मितिबाट थाहा हुन्छ ।

कार्तिकशुक्ल षष्ठीको मिति अनुसार लक्ष्मण
संवत्संग नेपाल संवत्, विक्रम संवत्, शक संवत्को
सम्बन्ध निम्न प्रकारका भए । जस्तै—

ल. सं. ४१२ ने. सं. ७६६ अन्तर=३५४

ल. सं. ४१२ वि. सं. १७०२ अन्तर=१२९०

ल. सं. ४१२ शक सं. १५६७ अन्तर=११५५

मार्ग कृष्णपञ्चमीको मिति अनुसार लक्ष्मण
संवत्संग नेपाल संवत्, विक्रम संवत्, शक संवत्को
सम्बन्ध निम्न प्रकारका भए । जस्तै—

ल. सं. ६७ ने. सं. ४२० अन्तर=३५३

ल. सं. ६७ वि. सं. १३५६ अन्तर=१२८९

ल. सं. ६७ शक सं. १२२१ अन्तर=११५४

यसरी लक्ष्मण संवत्को निर्णय हुन आएको छ ।